שלוחות

המשך

דב ויינריב

יהודי פולין מחוץ לפולין

שעה שאתה בא לדון על יהודי פולין שמחוץ לפולין עולָה ביתר שאת השאלה: יהדות פולין מהי? ואף פולין זו, שאנחנו מדברים בה, מהי? כלום זו של המאה השש־עשרה, שנתפשטה עד מעֵבר לדְנֶיפֶּר וכָללה את קייֶב ואת סְמוֹלֶנְסְק, או זו של שנות 1920—1939, או שמא זו של זמננו, שנתקטעה לצד מזרח כדי חצי, אך נתווסף עליה הרבה מצד מערב? תאמר: פולין של המאות הט״ז־הי״ח, הרי יהודי רוסיה רובם ככולם ויהודי ליטא כולם נמנים עם בני פולין. ואם תאמר: פולין דהאידנא, שנתרחבה לצד מערב, — הרי חלק גדול מיהודי גרמניה בני פולין הם.

ואף זו בעיה: ״יוצאי פולין״ מה הם — דור המהגרים כשהוא לעצמו או גם יוצאי־חלציהם אחריהם לדורותם? אם נכלול במושג זה כמה דורות, הרי יתחוור בוודאי שהיהודים האשכנזים בתקופתנו הם רובם ככולם, בדרך זו או אחרת, יוצאי פולין. הקיבוץ היהודי ברוסיה היה חלק מכלל ישראל בפולין לפני חלוקתה בסוף המאה הי״ח. יהודי רומניה, רבים מהם בני־בניהם של מהגרים מפולין. הקיבוץ היהודי בגרמניה, לפני חורבנו מידי הנאצים, היה מורכב ברובו הגדול מצאצאיהם של יהודי פוזנא, שליזיה וכדו׳. והוא הדין יהודי וינה ואוסטריה; רובם היו מהגרים ובני מהגרים מגאליציה. מהגרים ובני מהגרים מפולין ישבו גם בצרפת, אנגליה ובלגיה. בארצות־הברית, בקאנאדה, באמריקה־הדרומית, רוב האוכלוסים היהודים הם בניהם של יוצאי פולין, או יוצאי השטחים שהיו כלולים בתוכה לפני כמה מאות שנים. באפריקה הדרומית יושבים יהודי ליטא, שהיתה חלק של פולין לפני חלוקתה. גם בארץ־ישראל, לפני העלייה הגדולה שלאחר ייסוד המדינה, היה רובו המכריע של הישוב מורכב מיוצאי אירופה המזרחית — בעצם פולין בגבולותיה ההיסטוריים. למעשה צדק מי שאמר*, שמכלל 16—17 מיליון יהודים, שנמצאו בעולם לפני מלחמת־העולם השניה, היו כ־13—14 מיליון יוצאי פולין.

שלא להפוך את סקירתנו על יהודי פולין שמחוץ לפולין להיסטוריה כללית של היהודים עלינו איפוא לתחום לנו תחומים משתי בחינות. מבחינת המקום, סתם פולין משמע בגבולותיה שבין שתי מלחמות־העולם. אמנם כשיָסובו דברינו על התקופה הקדומה נשתמש במושג פולין גם לגבי השטחים שהיו שייכים לה בעת ההיא ולא חזרו אליה לאחר מכן. מבחינת הזמן, ״יוצאי פולין״ משמע דרך־כלל דור המהגרים והדור שלאחריו. מובן, שאין לקבוע מסמרות בכגון זה ולפעמים נהיה זקוקים להסיג את הגבולות שגבלנו.

א. השתלשלות ההגירה ודרכיה

1. תחילת ההגירה

עד אמצע המאה הי״ז הלכה ונמשכה הגירה של יהודים מאירופה המערבית לארצות פולין. הגירה זו היתה גוברת ביחוד בזמנים של רדיפות ופורענויות, כגון בימי המגיפה השחורה (1348—1352), והגירושים הגדולים במאות הט״ו והט״ז. ועוד בזמן מלחמת־שלושים־השנה (1618—1648) היו פליטים יהודים מגרמניה מגיעים לפולין. אמנם היתה הגירה יהודית גם מן המזרח למערב. היו אז יהודים שעזבו לרגל עסקיהם, או מחמת איזו פורענות (עלילה, מגיפה וכדו׳) את פולין ונתיישבו במורביה או בגרמניה. אך אלה היו בודדים. בדרך כלל פולין היא שהיתה ארץ־הקליטה ליהודים שבאו מן המערב.

והנה הגיעו שנת ת״ח ושנות החירום שלאחריה (1648—1657). קהילות רבות נחרבו ויהודים לרבבות ואולי מאות אלפים נהרגו מידי הגייסות השונים של האוקראינים, המוסקוָאנים, השוֵידים והפולנים. באותן השנים ברחו, מחמת המציק, מאות ואלפי יהודים מערבה, מאוקריינה לפולין, ואחר־כך גם לארצות חוץ. ר׳ נתן־נטע האנובר, שתיאר, בחיבורו ״יון

* א. מענעס, בקובץ ״די יידן אין פוילן״, כרך א׳, ניו־יורק 1946.

המשך

מצולה", השתלשלותן של גזירות ת"ח ות"ט, מעיד: "הנמלטים מחרב האויב — באו במדינת מֵהְרִין, אֵיסְטְרַייך ומדינת פֵּיהֶם ומדינת אשכנז, ומדינת איטליה". אך הרבה פליטים התיישבו אז גם במולדאביה (ובאותו זמן נוסדה קהילת יאסי) וכן הגיעו פליטים רבים עד אמסטרדם שבהולאנד ועד מֶיץ.

בכלל נעשתה אז הנדידה מארץ לארץ דבר רגיל. האנובר עצמו ברח מפולין לגרמניה, משם להולאנד, ב־1652 אנחנו מוצאים אותו באיטליה (רב בליוורנה), אחרי כן במולדאביה (רב ביאסי), ולבסוף—במוראביה. אבי־אביו של נפתלי־הירץ וַיְזל, יוסף־חיים ריס, נדד מפולין לשליזיה ומשם לגרמניה ולהולאנד, עד שנשתקע בויזל על הרַיין.

תיאור פרשת נדודיהם של הפליטים האלה ניתן בסיפור אבטוביוגראפי של רב אחד מבני הדור ההוא: "גם אנכי גרשוני מנחלת אבינו החסיד ז"ל ממדינת פולין מכח רעש מלחמה... נסעתי מעיר לעיר ודרשתי כמעט בכל מדינת מערין ואֵיסְטְרייך, כאשר יש בידי החתומים מכל רבני גאוני עמודי עולם מכל קהלה וקהלה ואספתי רק שני מאות זהובים... נשארתי בעירום ובחוסר כל, כי נשללתי מכל אנשי צבא המלחמה מפנים ומאחור... חפצתי לשוב וליסע אל אחוזתי לפולין... והלכתי ברגלי... וכאשר באתי לק"ק האציפלאץ במדינת שלעזיע... והיו שמה בעלי בתים כמו ארבעים עשירים ונכבדים לומדים והמה כולם ממדינת פולין והתיישבו שם, ודרשתי אצליהם ביום השבת ותיכף מוצאי שבת קיבלו אותי עליהם לרב. והייתי שמה שני שנים ומחצה רצופים ולא נותר לי שום פרוטה מכוח היקרות הגדול... ועל כולם שערי מלחמה ובהלה מן תוגרמה... ברחנו ליערות ולשדות יחפים כמעט ששה שבועות..." הכותב נעשה אחר־כך רב בליסא וכעבור כמה שנים חזר ונתן דעתו לנדוד למקום אחר *.

הה־סטוריון שמעון דובנוב סיכם ותיאר את המצב בזה הלשון: "רבנים, חכמים ופרנסים מארץ הדמים נראו פתאום ברחובות פְּרַנְקְפוּרְט, הַמְבּוּרג, אַמְשְׁטֶרְדַם, וַיְנֵיצִיָּה, ואחריהם המונים של נודדים עניים, מחוסרי לחם ומחסה. נדמה היה שכל פולין היהודית נחרבה, וכל העולם מלא פליטי חרב ורעב" **. ואמנם הוצפו ערי בוהמיה ומורביה פליטים מפולין וכבר ב־1650 החליט בית־הנבחרים הבוהמי למנוע כניסתם של פליטים יהודים נוספים. בשליזיה, אשר אליה ברחו הרבה יהודים מפולין, קיבלו הפליטים רשות להישאר, בתנאי שלא יצטופפו הרבה במקום אחד. בשנת 1657 נמצאו בברסלא, בתורת פליטים, רבים מיהודי פולין־גדול ומשם שלחו את מסיהם למלכות פולין. מקצתם השתקעו אחרי־כן בשליזיה ***. גם בקֶנִיגְסְבֶּרג וּבְּראנְדֶנְבּוּרג נמצאו פליטים יהודים מפולין שמקצתם השתקעו שם, אם בהיתר ואם באיסור. וכן נתרבו בשנות החמישים למאה הי"ז, גם באלטונה ובהאמבורג יוצאי פולין, פליטי חרב חמיילניצקי, הרוסים והשוֵידים. קצתם הוכרחו לצאת לאמְשְׁטֶרְדַם, ויתרם נשארו והיו שם לחלק מקהילת האשכנזים. גם בהולאנד היו פליטי פולין גרעין לקהילות האשכנזיות שנוסדו שם באותו זמן.

גזירות ת"ח ות"ט שימשו איפוא מיפנה בתולדות ההגירה היהודית. מכאן ואילך פנה זרם המהגרים בעיקר לאירופה המרכזית והמערבית. אמנם גם לאחר מכן עוד באים יהודים בודדים מגרמניה ואפילו מאיטליה לפולין, ובימי שלטון הפרוסים בווארשה וסביבותיה (1795—1806) נמשכה לשָם הגירה כל־שהיא מפרוסיה, וכן התיישבו כמה מיהודי פולין, בעיקר מאלה שנישבו בידי הטאטארים, בתורכיה או באפריקה הצפונית, אף־על־פי־כן היתה דרכה של ההגירה לאחר גזירות ת"ח, בעיקר מערבה.

אמנם בתקופה שלאחר ת"ח—תט"ז היתה הגירת יהודי פולין לא גדולה ביותר. נדדו מערבה בעיקר משפחות בודדות, אם מחמת מצוקה חמרית ואם משום שקרוביהם התיישבו לפני כן בארץ סמוכה, או לרגל עסקיהם. במאות השבע־עשרה והשמונה־עשרה, משגָבר בפולין התהליך של ירידת הערים, והמלחמות והמרידות מנעו את סוחרי חו"ל מלבוא לשם ולקנות תבואה, עורות, בהמות, סוסים ושאר מוצרים חקלאיים, היו היהודים מוציאים אותן סחורות מפולין לארצות השכנות ומביאים תמורתם מוצרי תעשיה, לשם מכירה בפולין גופא או דרך פולין ברוסיה, תורכיה וכדומה. בתקופת הסיים של ארבע השנים (1788—1791) העריכו את חלקם של היהודים בסחר החוץ הפולני כדי עשירית היבוא ושלושה רבעים של הייצוא. אנו מוצאים יהודים באים לרגל עסקיהם לערי־מסחר שונות בגרמניה, כגון קניגסברג, דאנציג, פראנקפורט־דאודר, בְּרֶסלא, ברלין, לייפציג ואפילו עד ליוּבֶּק הגיעו****. בעקבות הקשרים המסחריים באה גם התיישבות, אם באיסור ואם בהיתר למחצה.

* ד. ויינריב ב־Jewish Review, כרך ב', עמ' 119־122. ** ש. דובנוב, דברי ימי עם עולם, כרך ז', תל־אביב ת"ש, עמ' 23.
*** דב ויינריב, מחקרים בתולדות הכלכלה והחברה של יהודי פולין, ירושלים 1939, עמ' 29. **** ויינריב, שם, עמ' 26 ואילך.

המשך

אופייני בנידון זה המצב בברסלא שבשליזיה. מאמצע המאה הט״ו אסורה היתה על היהודים, אך כבר במאה הט״ז התחילו השלטונות מקילים עליהם לבוא ולהשתתף בירידים, הואיל והמסחר עם אירופה המזרחית היה בידיהם. רשימות של באי הירידים מכמה שנים בסוף המאה הי״ז מראות, שיותר ממחצית הבאים היו יהודים מפולין. הללו היו זקוקים לכמה שירותים: מלון, בית־אוכל, בית־תפילה; ויהודים התקינו שירותים אלה והתיישבו במקום. היה גם סוג מסויים של ״שמשים״, ששימשו סוכנים ונציגים של הסוחרים היהודים בָּאי היריד לקהילותיהם ולהם הותר, מסוף המאה הי״ז, לשבת בברסלא ישיבת־קבע, אם גם נעשו אחר־כך נסיונות שונים לגרשם. גם יהודים אחרים מפולין התחילו משתקעים בברסלא לרגל עסקיהם; ומאחר שלא הורשו לעשות כן בדרך חוקית, ישבו בה על־פי רוב ישיבת עראי, או כבאי־כוח אצילים ונסיכים פולניים. לאט־לאט נעשתה ישיבתם הארעית — ישיבת קבע. בכל־אופן, בסוף המאה הי״ז ובתחילת המאה הי״ח העלתה בדיקתן של כמה מאות משפחות יהודיות שנמצאו בעיר, כי חלק ניכר מהם — 21 עד 56 למאה — היו יוצאי פולין. אמנם במחצית הראשונה של המאה הי״ח היו כמה גירושים ומקצתם הורחקו מן העיר, אך נראה שלאחר זמן חזרו והתיישבו בה. במחצית השנייה של המאה הי״ח קיבלו ״השמשים״ רשות להעסיק משרתים או עוזרים מפולין. גם יהודי־החסות, כלומר היהודים שקיבלו היתר־ישיבה בעיר, היו רשאים להחזיק עוזרים, ומקצתם היו בני פולין. ואף בין יהודי־החסות עצמם היה (בשנת 1790) מספר ניכר של יהודי פולין, עד כמה שאפשר לדון לפי שמותיהם. למעלה ממחצית מנהיגי הקהילה בברסלא היו בתקופה זו יהודים פולניים, ואף דבר זה כשלעצמו עשוי להעיד על מספרם בעיר.

המצב בברסלא יש בו כדי ללמד גם על מקומות אחרים בגרמניה, שיהודי פולין היו באים לשָם לרגל עסקיהם. בבראנדנבורג ניתנה זכות־ישיבה לסוחרים הבאים מפולין; בפראנקפורט ניתן רשיון מיוחד לארבעים משפחות יהודיות מפולין להשתקע בעיר, לשֵם טיפוח יחסי־מסחר; וכיוצא בכך גם בערים אחרות. סוג אחר של מהגרים יהודים מפולין לגרמניה היו ״כלי־הקודש״: רבנים, שוחטים, מלמדים. ואף יהודים עניים סתם, ספק מלמדים ספק קבצנים. בברסלא למשל נתמנה בשנת 1754 לרב המדינה ר׳ יצחק־יוסף פרנקל־תאומים, ששימש קודם לכן, בשנות הארבעים, רב בקראקא. רב המדינה של מעהרין ר׳ מנדל קרוֹכְמאל, וכן ר׳ גרשון אשכנזי רבה הראשי של וינה היו יוצאי קראקא. בווינה ישב גם ר׳ שְׁפָּטיל הורביץ מפוזנא. ר׳ אהרון־שמואל קַיְידַנוֹבֶר בן הרב מקראקא, שימש ברבנות בקהילות פראנקפורט־דמיין ופיורדא. ואפשר להאריך בדוגמאות כאלה. מלמדים מפולין היו מצויים במאה הי״ח בכמה וכמה מערי גרמניה. נראה שמספרם של הרבנים והמלמדים יוצאי פולין והשפעתם היו ניכרים למדי. עוד במאה הי״ז התרעמו כמה רבנים בגרמניה, ״שהרבנים והמלמדים מפולין גרמו לזה, שפסקו ללמוד בבתי־הספר את המקרא ואין עוסקים אלא בלימוד התלמוד, ודווקא על־פי שיטת הפילפול״ *. דברים כיוצא באלה אנו שומעים גם מפי המשכילים היהודיים בגרמניה במאה הי״ח. באותה תקופה היו עמודי הרבנות בגרמניה וכן רוב המלמדים יוצאי פולין. אגב, בין המשכילים האלה אפשר למצוא לא מעטים שהיו הם עצמם יוצאי פולין.

מקצת יהודים שהיגרו מפולין לגרמניה הגיעו משם לאחר זמן גם לצרפת ואנגליה. זאלקינד הורוויץ למשל, מתורגמן בספריית המלך בפאריז ועסקן יהודי בימי המהפיכה הצרפתית, מוצאו היה מפולין. ומהם הגיעו אף לאמריקה: לפי דבריו של כומר אחד בניו־יורק כבר נמצאו בעיר זו בתחילת המאה הי״ח יהודים מפולין.

אמנם ההגירה היהודית מפולין הלכה לא רק מערבה, היתה ההגירה גם לצד שכנגד, למזרח או לדרום.

יהודים מפולין, כמו משאר ארצות הגולה, היו עולים לארץ־ישראל. מחוץ ליהודים בודדים שעלו לשם לעת זקנתם, היו גם עליות של קבוצות. בשנת תס״א עלה לארץ ר׳ יהודה החסיד בראש חבורה של חסידים, ובמשך המאה הי״ח היו כמה עליות של חסידים מפולין וליטא. בשנת תקכ״ד־כ״ה עלתה לארץ־ישראל חבורה קטנה של חסידים ובראשה ר׳ מנחם־מנדל מפְּרֶמִישְׁלְיאן ור׳ נחמן מהוֹרוֹדֶנְקָה ובשנת תקל״ט עלתה שוב חבורה אחרת מליטא ובראשה ר׳ מנחם־מנדל מוִיטֶבְּסק. אותה שעה היתה המדינה הפולנית מפרכסת בין חיים למוֶת, מרידת גוֹנְטָא וְזָלְוָניאק ושאר גזירות ורדיפות רוששו ודילדלו את הציבור היהודי, והמונים התפרצו להגר לכל אשר נשָׂא הרוח. בעקבות הנסיעה של החסידים ״נישאה הבשורה כי יש גבול פתוח וכי ישנה דרך להגירה, היא הדרך לארץ־ישראל הקרובה ללב כל יהודי״, וכמה מאות יהודים ״אחינו בני

* דובנוב, שם, עמ׳ 204־205.

המשך

ישראל העניים והאביונים" הצטרפו לחבורה זו*. וכבר בתחילת המאה הי"ט בשנת תקפ"ג עלתה שוב חבורה של חסידי חב"ד. ברם, עלייתם של יהודי פולין לארץ־ישראל לא היתה אלא חלק מהגירתם למזרח ולדרום.

ממלכת מוסקוה אסורה היתה על היהודים, אך נראה שבשעת מלחמת הרוסים בפולין (1655—1656) הצליחו כמה יהודים, שקיבלו למראית־עין את הדת הנוצרית, להתיישב גם שם. כן חזרו ונתיישבו לאט־לאט באוקריינה המזרחית יהודים שהגיעו לשם לכתחילה מחלקה הפולני של אוקריינה לרגל עסקיהם או לשם ישיבת ארעי. בקייב, שסופחה לרוסיה בשנת 1668, קם ישוב יהודי קטן, שקיבל בתחילת המאה הי"ח אף מעין רשות־ישיבה רשמית. גם בסמולנסק וסביבותיה קם ישוב חדש של יהודי פולין, אשר התיישבו שם דרך ארעי.

בשנת 1727 יצאה גזירה לגרש את היהודים מאוקריינה ומשאר הערים ברוסיה ונראה שרובם ככולם חזרו לפולין, אולם בשנה שלאחריה הותר להם שוב לבוא לירידים לשם עסקי מסחר, והם היו מאריכים את ישיבתם שם ויש מהם שחזרו ונשתקעו. פקודות גירוש נשנו ב־1740 וב־1743 ובהן נאסר על היהודים לבוא למחוזות הרוסיים אפילו לזמן קצר. אפשרות־מה להתיישבות מחודשת של יהודי פולין במחוזות אלה ניתנה בשנות הששים למאה הי"ח על־ידי הוראה של המלכה קאטרינה השנייה לשלטונות המקומיים, שלא להקפיד על קיום הגזירות נגד היהודים. באותו זמן, בשעת המלחמה עם תורכיה, נהפכו המחוזות שנכבשו מידיה בדרום, ל"רוסיה־החדשה" וניתנה רשות לינוָנים ולארמנים השבויים להתיישב שם וכן ניתנה הרשות גם ליהודים. בשנות 1776־1778 ביקשו כמה קהילות יהודיות מפולין רשות להתיישב בדרום רוסיה ובקשתם נתמלאה. לפי ידיעות מפולין, התיישבו שם במשך השנתיים הראשונות כ־150 משפחות יהודיות. במיפקד היהודים שנערך בשנת 1778 בפולין, לשם קביעת סכום מס הגולגולת, נתברר, שקהילות שלמות וקבוצות של משפחות יהודיות נרשמו להגירה לרוסיה־החדשה ואחר־כך הועברו לשם ביחד עם רכושם על־ידי המוסקוָאנים. אצילים פולניים קִבלו על־כך בפני באי־כוח רוסיה בווארשה וטענו שהגירה זו גורמת להתרוקנותן של ערים רבות בפולין.

מקום קליטה נוסף ליהודי פולין בדרום היו ואלאכיה ומולדאביה (רומניה שלאחר־כך). כאמור רב היה חלקם של פליטי ת"ח ות"ט בייסודן של הקהילות היהודיות הראשונות בשטח זה. ביאסי שבמולדאביה, שכבר בתחילת המאה הי"ז נמצאו בה יהודים, גדל מספרם עם התווספות הפליטים החדשים. במחצית השנייה של המאה הי"ז קמו קהילות יהודיות גם בוואלאכיה אף במאה הי"ט שימשו מולדאביה וואלאכיה מקום קליטה ליהודי פולין ורוסיה.

2. אחר חלוקת פולין

לאחר שסופח בשנת 1772 חלק של פולין, על מאת אלף תושביו, לרוסיה, נפתחו ליהודים אפשרויות גדולות יותר לחדור למקומות שונים ברוסיה הפנימית. כבר בשנות השבעים נתהווה הגרעין של תחום־המושב לעתיד. אמנם בשנת 1791 נאסר על היהודים תושבי השטח המסופח להירשם בין הסוחרים בערים הפנימיות ברוסיה, ולא הורשו עוד לבוא לשם אלא כסוחרים לזמן מוגבל, אף־על־פי־כן באה בעקבות קשרי המסחר התיישבות מסויימת, ברשות ושלא ברשות. ותהליך זה נשנה—ובוודאי בממדים גדולים יותר—אחרי שתי החלוקות האחרונות של פולין, בשנות 1793 ו־1795, ואחרי מלחמות נאפוליאון.

בשנת 1794 הותר להם, ליהודים, להתיישב באוקריינה. ובתחילת המאה הי"ט היתה הגירה של יהודים מהשטחים שנספחו לרוסיה — גם למחוזות הדרומיים וגם לְפנים הארץ. קודם־כל היתה הגירה של מועמדים להתיישבות חקלאית. זו התחילה בשנת 1807, ובמשך שנתיים באו שמה כ־13,000 יהודים ממחוזות שונים של פולין לשעבר. זרמים נוספים של מהגרים מסוג זה הגיעו לשם בשנות העשרים, ובשנות הארבעים**. אך ההתישבות החקלאית היתה רק חלק קטן מן ההגירה היהודית לדרום רוסיה. עם סיפוחם של שטחים שונים לרוסיה, כגון בֶּסאראביה, ועקב התפתחותו של השטח הזה וגידולה של עיר־הנמל אודיסה, נהרו לדרום אלפי יהודים ממחוזות פולין לשעבר. כמה מספרים שנשתמרו מראים על עֶצמתה של הגירה זו. בגליל פולטאבה ישבו ב־1804: 4,228 יהודים, ואילו בשנת 1852—23,971. בגליל קייֶב נמצאו ב־1792: 870 יהודים

* ישראל הייללפרין, העליות הראשונות של החסידים לארץ־ישראל, ירושלים תש"ו, עמ' 22־23.

** הפרטים בספרי הגרמני "תולדות הכלכלה של יהודי רוסיה ופולין בזמן החדש", שיצא בשנת 1934.

המשך

ואילו בשנת 1852 קרוב למאתיים אלף. בבסאראביה נמצאו ב־1816 בערך עשרים אלף יהודים וכעבור ארבעים שנה יותר משבעים אלף. הריבוי הזה בא כמובן בעיקר מחמת הגירה של יהודים מפולין וממחוזות שהיו קודם לכן פולניים.

במשך המאה הי״ט גברה ההגירה היהודית מהמחוזות הפולניים לשעבר ומפולין הקונגרסאית לְפָנים רוסיה. עם התפתחות התעשיה בפולין נהפכו הפלכים הפנימיים של רוסיה שוק טבעי למוצרי התעשיה הפולנית, ומאות ואלפי נציגים וסוכנים של בתי־עסק פולניים, בעיקר יהודים, היו נוסעים לפנים רוסיה, ומקצתם אף נתישבו שם במקומות שונים. במחצית השנייה של המאה הי״ט אף הקלו על סוגים מסויימים של יהודים — גומרי בתי־ספר גבוהים, סוחרים ממדרגה ראשונה, בעלי־מלאכה — להתיישב ברוסיה. וליד היהודים שהתיישבו ישיבת קבע בהיתר, ישבו שם גם אלפי יהודים באיסור, או ישיבת ארעי. בכל־אופן התפתח ישוב יהודי לא־קטן במוסקוָה, בפטרבורג ובכמה ערים אחרות בפנים רוסיה.

אמנם היתה הגירה גם בכיוון הפוך: כשהונהג ברוסיה, בשנת 1827, שירות־צבא ליהודים היו שברחו לפולין. בסוף המאה הי״ט השתקעו בווארשה ובכמה ערים אחרות בפולין יהודים מליטא והיוו את הגרעין לאותם ״הליטוואקים״, שבמשך דור או שני דורות התקיימו בפולין כקבוצה מיוחדת לכאורה. אך הגירה זו לא היתה גדולה, אף שימשה לפעמים תחנה בדרך ההגירה למערב ואל מעֵבר לים.

אותה ההגירה למערב, שעל התחלתה במאה הי״ז כבר עמדנו, נמשכה ביתר תוקף, החל מימי חלוקתה של המדינה הפולנית. בין משתתפי המרד בפולין, בשנות 1793—1795, שברחו לצרפת, נמצאו גם יהודים. גם בין פליטי המרידות משנות 1831 ו־1863 היו יהודים במספר ניכר.

למן הרבע הראשון של המאה הי״ט היו יהודים מפולין מנסים לדחוק את עצמם בדרך־כלל לפרוסיה — על־פי־רוב כדי להוסיף ולנוד הלאה. באמצע המאה הבשילה כנראה בפולין הרוסית הרגשת הצורך הדחוף ביציאה. היו כמה גורמים לדבר: בשנת 1853 הונהג שירות צבאי ליהודים, וצעירים יהודיים היו בורחים בשֵל כך לארצות השכנות, לפרוסיה ולגאליציה. בחלק ניכר של פולין שרר רעב בשנות 1843—1844, וזה הוסיף והגדיל את מצוקת היהודים. אותה השנה אף עמדו להרחיק מאות אלפי יהודים מתחום הגבול שבין פולין לפרוסיה ואוסטריה. הלחץ הכלכלי והפוליטי הגביר כנראה את הרצון להגירה, שהיתה אסורה רשמית, ויהודים מפולין פנו אל אחֵיהם שבאירופה המערבית וביקשו מהם להשתדל בדבר היתר יציאה. כאשר בא משה מונטיפיורי בשנת 1845 לרוסיה, קיוו שהוא ישתדל בעניין זה. משנכזבה תקוה זו, תלו את תקותם ביהודי אחר, יצחק אַלְטַרַס מצרפת, שבא לרוסיה ופולין בתחילת 1846 ובידו תכנית להגירת מספר מועט של משפחות יהודים מפולין לאַלגיר. היהודים עיטרו את שליחותו ציורים דמיוניים: במכתבים פרטיים ובעתונות סיפרו אז שאלטרס מתכוון ליישב באלגיר 40.000 יהודים מפולין, — ומכאן רָאְיה לצורך בהגירה שהיה מורגש אותו הזמן. גם יהודי גרמניה נתבקשו לעזור, והם הגיבו בתכנית הגירה, בעיקר לאמריקה. אמנם כל התכניות האלו לא יצאו לכלל מעשה, והצורך בהגירה מצא לו מוצא מעט — במאות יהודים שעברו את הגבול באיסור, ואחר־כך התישבו בגרמניה, אוסטריה או רומניה, או גם נדדו משם הלאה לצרפת, אנגליה, או אמריקה.

יותר מאשר יהודי פולין הרוסית הצליחו היהודים הפולניים שנמצאו בשטחים שסופחו לפרוסיה ואוסטריה, לנדוד מערבה. אמנם בתחילה, לאחר הסיפוח, הותרה בפרוסיה הישיבה רק ליהודים שהיו שם תושבים קבועים ובעלי עסקים מסויימים, ואילו כל האחרים היו חייבים לעזוב את הארץ; מקצתם גורשו והוחזרו לפולין. גם בגאליציה נעשו נסיונות להרחיק חלק מהיהודים ולגרשם לצד מזרח. אך בסופו של דבר הצליחו מקצת יהודים מן המחוזות הפולניים האלה לחדור לפרוסיה ולאוסטריה ולהתיישב שם, או להוסיף ולנדוד דרכן לארצות שמעֵבר לים. מגאליציה היגרו לאוסטריה, הונגריה, בוהמיה; ומפוזנא — לפרוסיה ולארצות גרמניות אחרות. והגירה זו גדלה עוד לאחר מלחמות נאפוליאון, עם גידולה של ההגירה בכלל.

כבר בסוף הרבע הראשון של המאה הי״ט התחילה הגירה מפוזנא גם לאנגליה. האפשרויות הכלכליות המוגבלות והמאבק בין הפולנים והגרמנים הניעו את היהודים להגר. בין המשפחות העניות מפוזנא — כותב היסטוריון אחד על אותה עיר — כמעט שאי־אפשר היה למצוא אחד שלא היו לו בן או שני בנים... מעֵבר לים״.

משנות השלושים ואילך, בעיקר אחר 1848, ניתנה אפשרות יתירה להגר גם לפרוסיה ורבים מיהודי פוזנא וסביבתה התישבו בברלין. בשנות 1835—1852 היגרו מפוזנא יותר מ־17,000 יהודים; רובם הגדול יצאו את הארץ בכלל, ומיעוטם התישבו